

TAFSIR ILMING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA UNING AHAMIYATI

Abdumalikova Muslima

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

Telefon raqami: 97 771 39 82

Ilmiy rahbar: M.M.Agzamova

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi dotsent v.b.

Annotatsiya: Maqolada Qur'oni karimning tafsiri va uning tadrijiy bosqichlari to'g'risida gap boradi. Boshqacha qilib aytganda, tafsir ilmini o'rganish, tafsir ilmiga ulamolar tomonidan berilgan tariflar va tafsir ilmiga qachondan extiyoj tushganligi to'g'risida ma'lumotlar berilib o'tiladi.

Kalit so'z: Tafsir, tarjima, Qur'on, sura, mutolaa, ilm, nabiy, rosul, ma'nolarning bayoni.

Qur'on Islom dinining muqaddas kitobi, musulmonlar uchun dinlariga amal qilishda asosiy manba va hayotiy dastur hisoblanadi. Qur'onni o'rganish va uning ustida tadqiqotlar o'tkazish musulmonlar uchun ham, o'zga din vakillari uchun ham birdek manfaatlidir. Bunda musulmon iymonini mustahkamlaydi, ilmini hayotga tadbiiq qiladi. Shuningdek, Qur'onni quyidagi sabablar bilan o'rganayotganlar uchun ham ko'p foyda bor:

1. Islomni yaxshiroq tushunish uchun: Qur'on islomning markaziy matni, yagona ilohiy kitobidir va uni o'rganish islom e'tiqodi, amaliyotlari va tarixini o'rganishga yordam beradi.

2. Arab adabiyotini o'rganish uchun: Qur'on arab tilining filologik, adabiy qudratini kashf etuvchi manba ham hisoblanadi. Hatto arab bo'lmaganlar uchun ham bunda ko'p manfaat bor. Qur'onni o'rganish musulmon bo'lmaganlarga arab tilining go'zalligi, balog'ati va lug'aviy kuchini anglashga yordam beradi.

3. Dinlarni qiyoslash uchun: Qur'onni o'rganish musulmon bo'lmaganlarga islomni o'z dinlari yoki umuman boshqa dinlar bilan qanday solishtirishi haqida ko'proq ma'lumot olishga yordam beradi.

Albatta, Qur'onni to'g'ri anglash uchun tarjima bilan birga uning tafsiri bilan ham tanishish zarur. Tafsir-Qur'onning ma'nolarini chuqur tushunishda yordamchi, oyatlardan ko'zlangan maqsad, ulardan olinadigan hukmlardan tortib, ba'zi hikmatlargacha ochib beradigan sharhdir. Ma'lumki, Qur'onni barcha ham birdek o'qib tushunish ko'nikmasiga ega emas. Qur'onni to'g'ri fahmlash, uni to'g'ri talqinda tushunish uchun savodxonlikni o'zi yetarli bo'lmay, arab tilini puxta bilishga qo'shimcha ravishda aqida va fiqh kabi qator ilmlardan xabardor bo'lish ham

talab qilinadi. Tafirsiz yuqorida sanab o‘tilgan mavzularda anglashilmovchiliklar yuzaga keladi, kishini toyilishga, hidoyatdan zalolatga ketib qolishiga sabab bo‘ladi. Bunga islomda adashgan toifalarning yo‘ldan og‘ishiga ularning Qur‘ondagi oyatlarni o‘zlaricha, noto‘g‘ri talqin qilishlari sabab bo‘lgani yaqqol misoldir.

Tafsir (تفسير) - ko‘pligi tafosir - (تفاسير) so‘zi fasara (فسر) fe‘lining o‘zagidan olingan bo‘lib, fasara - bayon qilish, yoritish, ochish, sharhlash, tafsir esa, yopiq narsani ochish, mushkul lafz maqsadini yoritish kabi ma‘nolarni beradi. Shundan kelib chiqib, mufassir so‘zi "Qur‘on oyatlarini sharhlovchi" mazmunini ifoda etadi. Tafsir ilmi haqida Imom az-Zarkashiy (vaf. 1393 h.y.): «Tafsir shunday ilmki, u bilan Muhammad (sollallohu alayhi vasallam)ga nozil bo‘lgan Alloh kitobi tushuniladi, ma‘nolari bayon etiladi va undan hukm va hikmatlar olinadi» deydi. Shubha yo‘qki, inson ushbu narsalarni o‘z bilimi, toqati, fahmi doirasida tushunadi. Umuman olganda, «tafsir» Qur‘ondan ko‘zlangan maqsadni inson o‘z aqli darajasida tushunib, boshqalarga ham tushuntirib berishi, deb ta‘riflangan. [1:5]

Imom Moturidiy tafsirga shunday ta‘rif berganlar: “Tafsir - bu so‘zning ma‘nosi qat‘iy mana shu deyish va Alloh o‘sha so‘zdan mana shuni nazarda tutgan deb, guvohlik berishdir. Agar bunga dalili bo‘lsa u holda so‘zi to‘g‘ri, agar unday bo‘lmasa, unda faqat o‘zining ra‘yi bilan tafsir qilgan bo‘ladi. Bu man etilgan. Ta‘vil esa, biror so‘zning taxminiy ma‘nosini qat‘iy deb aytmay va Allohning nazarda tutgani mana shu, deb guvohlik bermay o‘sha ma‘noni boshqa ma‘nolaridan ustun qilishdir”. Ba‘zi olimlar esa bu ikkisini bir ilm deb sanaganlar. [3:7]

Tafsir ilmining istilohlari borasida turli fikrlar bo‘lgani kabi ushbu ilm doirasida o‘rganilgan mavzularda ham o‘tmishda va hozirda turlilikni kuzatish mumkin. Masalan, ba‘zi olimlar tafsirning ayrim mavzularini tahlil qilgan bo‘lsalar, boshqalari Qur‘on ilmlariga oid ko‘pgina masalalarga to‘xtalgan yoki tafsir qoidalarini ham yoritganlar. Shu tarzda olimning maqsadidan kelib chiqib, sohaga oid turli darajadagi kitoblar yozilgan. Jumladan, zamonaviy mufassir olim Fahd ar-Rumiy «Buhus fi usulit tafsir va manohijih» kitobida tafsir ilmining paydo bo‘lishi va rivojlanishi, tadvin (kitoblar yozilish) davri, Qur‘ondagi e‘roblar, g‘arib va kamdan-kam uchraydigan so‘zlar, mufassir bilishi zarur bo‘lgan ilmlar, tafsir usuli va ko‘rinishlari kabilarga to‘xtalgan.

Tafsir ilk vahiy nozil bo‘lgan davrdan beri mavjud bo‘lgan, ammo alohida ilm sifatida rivojlanmagan. U davrda bir-necha sabablarga ko‘ra bunga ehtiyoj bo‘lmagan: birinchidan, ilk risolat davrida vahiy hali davom etib turgan va oyatlarni sharhlash uchun payg‘ambar (s.a.v)ning o‘zlaridan bevositida bilib olish imkoni mavjud bo‘lgan. Qolaversa, bir oyatni keyingi nozil bo‘ladigan oyat sharhlashi, uni ochiq bayon qilishi ehtimoli ham bor edi. Ikkinchidan, sahobalar arab tili, uning balog‘atini his qila olganlar va aksar oyatlarning ma‘nosi ularga ma‘lum bo‘lgan. Ba‘zi istisnoli holatlardagina, ya‘ni oyatlarda noyob, iste‘molda kam qo‘llanilgan

soʻzlarning ishlatilishi, nozik uslub bilan misollar yoki hukmlar keltirilishi kabi sabablar tufayli ayrim oyatlar nozil bolganida baʼzi sahobalar gap nima haqida ketayotganini boshida anglamagan holatlar ham boʻlgan. Bunga misol sifatida:

وفاكهة وأبا

“Va meva-chevayu oʻt oʻlanlarni “ (Abasa surasi, 31-oyat) degan qavlning olaylik. U ushbu oyatdan boshqa joyda ishlatilganini kam uchraydi. Hazrati Umar roziyallohu anhuddek zot ham ushbu oyatni tilovat qilib turib, “Fakihatani” ni-ku bilamiz, “Abban” nima degani?” y deb hayron bolganlar. Xuddi shunga oʻxshash holat Hazrat Abu Bakr Siddiq roziyallohu anhuda ham bolgan”. [2:361]

Umuman, Paygʻambar alayhissalom ehtiyoj paydo boʻlgan paytda Qurʻondagi maxfiy joylarni vaqti soati bilan yoritib berganlar, undagi har bir kalimani bayon qilamaganlar. Koʻpchilikka maʼlum boʻlgan, foydasi, ahamiyati boʻlmagan narsalarni esa yoritmaganlar. Sahobalar tushunmagan masalalarini savol berib izohini bilib borganlar. Maʼlumki, Qurʻondagi zohiriy maʼnolar tushunarli boʻlgani bilan, uning mufassal botiniy maʼnolarini faqat arab tilini bilish bilan anglash mumkin emas. Uni anglash uchun hatto sahobalar munozara va bahslar olib borganlar, baʼzi mushkilotlarni tushunishda Paygʻambar (s.a.v.)ga murojaatlar qilganlar. Ammo, Qurʻon maʼnolarini tushunishda sahobalarning fikrlash darajalari ham, oʻz tillari hikmatlarini ajrata bilish qobiliyatlari ham, Paygʻambar (s.a.v.) bilan munosabatda boʻlib, oyatlarning sababi nuzulini idrok qilish muddatlari ham turlicha boʻlgan. Buning ustiga sahobalarning hammalari ham olimlar emas, johiliyat davrining “ummiy” tijoratchilari ekanligini, Paygʻambar (s.a.v.) singari ularga Qurʻon ilmini oʻrgatishni Alloh oʻz zimmasiga olmaganini nazarda tutsak, ularning barchasi ham Qurʻon maʼnolarini toʻliq tushunmaganlariga amin boʻlamiz. Ibn Qutayba bu haqda shunday deydi: “Sahobalar gʻarib kalimalar, mutashobih oyatlarning maʼnolarini mukammal bilmaganlar, balki ularning orasida bir-birlaridan fazilatda, fahm-farosatda ortiqroqlari boʻlgan” [4:136] Bir soʻz bilan, sahobalar oyatlarni oʻzlaridan kelib chiqib turlicha anglaganlar, tushunmagan joylarini boshqa, ilmiyroq sahobalardan soʻrab bilganlar yoki Paygʻambar alayhissalomga murojaat qilganlar. Yuqorida sanalgan omillar tufayli sahobalar tafsiri boshqa tafsirlardan ajralib turadi. Sahobalar tafsirlari ixcham boʻlgan. Ular arab tilini yaxshi bilganliklari sababli ortiqcha sharhlarning yoʻqligi; tafsirlarining turli bidʼatlar, xato qarashlardan xoliligi; ixtiloflarning kamligi; isroiliyotga kam eʼtibor berilgani ham uni ajratib turuvchi jihatlardir. Yana boshqa farqlar esa oʻsha davrda yozish amaliyoti kamligi sabab tafsirlarning asosan ogʻizaki rivoyatlar bilan bogʻliqligi; eng yaxshi tafsir uslubining tanlangani, yaʼni sahobalar tafsirlarida avvalambor, Qurʻonni Qurʻon bilan, keyin hadislar, keyin ulugʻ sahobalar soʻzlari bilan tafsir qilish yondashuvining mavjudligi kabi xususiyatlaarda namoyon boʻladi.

Tafsirga ahamiyat qaratilishi bosqichma-bosqich sahobiyilar davrida, dastlab Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamdan qolgan hadislar ko‘rinishida yoki ularning tarkibida kelib, muhaddislar soni ortgach va islom ilmlariga, xossatan, hadis ilmiga doir asarlar ta’lif qilina boshlagach avval ularning ma’lum boblarida aks etgan. Bunda Movarounnahrlik muhaddislarning hissasi beqiyos. Ana shunday hadis to‘plamlari sirasiga Imom al-Buxoriy(810-870)ning “Al-jomi’ as-sahih” asarini ham kiritish mumkin. Ushbu asarning uchdan biri tafsirga bag‘ishlangan. Shu bilan bir qatorda u kishining oyatlar bilan boshlanuvchi kitoblar soni 18 tani tashkil etadi. Aslida, hadis asarlarida mustaqil tafsir bo‘limlarini ajratish odatini Imom Buxoriy boshlab bergan. U bilan bir davrda yashagan Imom Muslim “Sahih”ida “Tafsir” nomli yetti bobdan iborat kichkina bir bo‘lim ajratgan. Termiziy “Sunan”ida, Nasoiy ham “as-Sunan al-kubro”sida tafsir bo‘limlarini ochganlar[5]. Hadis asarlaridagi tafsir bo‘limlarida oyatlar bob nomi shaklida zikr qilingan, ketidan oyatlarga aloqasi bor deb bilingan hadislar naql qilingan. Bu shaklda tartiblangan boblardan tafsir bo‘limlari tashkil topgan. X hijriy asrdan boshlabgina tafsir yakka fan sifatida hadisdan ajralib chiqdi va unga to‘liq kitoblar shu asrdan yozila boshlandi.

Ta’kidlash joizki, sahobalar davrida ham tafsir alohida fan sifatida o‘rganilmagan. Biroq ushbu paytda Makka, Madina, Kufa, Basra va Shom kabi tafsir maktablarining zaminlari shakllana boshlangan edi. Tobeinlar davrida ushbu maktablar asosida tafsir alohida fanga aylandi. Said ibn Jubayr, Mujohid ibn Jabr, Ikrima, Zayd ibn Aslam, Alqama ibn Qays, Omir ash-Sha’biy kabi tobeinlar tafsir ilmi shakllanishida katta o‘rin egallaganlar. Bu davrda aksar oyatlarni ijtihod asosida tafsir qilish keng tarqaldi. Chunki arab bo‘lmaganlar orasida islom yoyildi va bu olimlardan ayrim juz’iy masalalarda ijtihod qilishlarini taqozo etgan.

Tobeinlar davridan keyin “tadvin davri”da tafsir ilmi jadal rivojlandi. Tafsir yo‘nalishlariga doir mashhur asarlar yozilishi, ulug‘ mufassir olimlar yetishib chiqishi, tafsir turlari ko‘payishi aynan shu davrga to‘g‘ri keladi. Shulardan eng e’timodga moliklari sifatida ilk tafsir kitoblaridan Ibn Jarir at-Tabariyning (224-311/839-923) «Al-Jome al-bayon fi tafsir al-Qur’on» («Qur’on tafsiridagi sharhlarni jamlovchi»), Abul Lays as-Samarqandiyning (vaf.373/983-4) «Bahr al-ulum» («Ilmlar dengizi»), Mahmud az-Zamaxshariyning “al-Kashshof”, Abu Mansur Moturidiyning “Ta’vilot al-Qur’on” asarlarini misol qilish mumkin. Ulardan keyin Abu Is’hoq Saolibiyning (vaf.427/1316) “al-Kashf val bayon “at tafsir al-Qur’on”. Abu Muhammad Bag‘aviyning (vaf.516/1122) “Maolim at-tanzil”, Ibn Atiyya Andalusiyning (vaf. 546/1151) “al-Bahr al-vajiz fi tafsir al-Kitab al-aziz”, Ibn Kasir (700/1300-774/1372)ning «Tafsir al-Qur’on al-azim» («Buyuk Qur’onning tafsiri»), Abdurahmon Saolibiyning (vaf.876/1472) “al-Javohir al-hison fi tafsir al-Qur’on”, Jaloluddin as-Suyutiyning (vaf.911/1506) “ad-Durul mansur fi-t-tafsiri bil-ma’sur” kabilarni keltirish mumkin.[1:23]

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, tafsir ilmi ilk islom rivojlanishi davrida mavjud bo‘lgan bo‘lib, sahobalar, ulardan keyingi tobeinlar davrida bu ilmga yana ham e‘tibor kuchayib, unga kitoblar tasnif etish boshlandi. Tafsir ilmi Qur‘oni Karim oyatlaridan Alloh taolo iroda qilgan ma‘nolarni tushunishlik uchun asos bo‘lib xizmat qiladigan yo‘ldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI

1. D.R.Maxsudov. Tafsir uslublari. darslik /D.Maxsudov, 2021. “Ozbekiston xalqaro islom akademiyasi” nashriyot-matbaa birlashmasi, 2021.
2. Sh-96 Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf Quron ilmlari, Toshkent: “Hilol-Nashr”, 2019. 504 b.
3. Tafsir ilmiga kirish. D.Maxsudov . “Qaqnus media” nashriyoti, 2019.
4. Rahmatulloh qori Obidov. Qur‘on va tafsir ilmlari. “Toshkent islom universiteti” nashriyot-matbaa birlashmasi, 2003.
5. <https://www.sammuslim.uz/oz/articles/actual/imom-buxoriyning-tafsir-ilmiga-qoshgan-hissasi>